

ВІДГУК

офіційного опонента, професора Сергія Івановича Жилюка, на дисертаційне дослідження Оксани Миколаївни Грималюк «Благодійність православної церкви у Волинській губернії кінця XIX – початку XX ст.»

З огляду на те, що церква традиційно займається благодійністю, але цілі, пріоритети, характер, масштаби, форми та методи такої діяльності завжди зумовлюються суспільно-політичними та соціокультурними процесами, актуальність обраної для вивчення теми цілком очевидна. Не викликає жодних заперечень і наукова новизна теми, оскільки вона вперше досліджена в історичній науці. Звичайно, окремі аспекти проблеми відображені у низці монографічних праць та краєзнавчих розвідок, що дисертантка досить змістовно розкриває в історіографічному аналізі. Проте в історіографічному огляді Оксана Миколаївна не обмежується анотаціями (як це зазвичай буває в дисертаційних роботах), а виявляє, що залишилося поза увагою дослідників і є предметом вивчення на основі залучення додаткових опублікованих і неопублікованих матеріалів. Разом з тим, залучення великої кількості архівних документів та контент-аналіз джерел продиктувало необхідність критичного осмислення вже здійснених досліджень. Дисертантка зауважує, що у багатьох роботах (переважно конфесійних) оцінка благодійництва обмежується або констатацією фактів без з'ясування спонукальних мотивів та ресурсних можливостей, суб'єктів надання допомоги або доброчинні акції окремих осіб з боку духовенства і парафіян помилково ототожнюються з благодійницькою діяльністю церкви в цілому (с. 28). Погоджуємося із таким зауваженням шановної Оксани Миколаївни.

Позитивне враження справляє надзвичайна обізнаність дисертантки із методологією історичних досліджень. У підрозділі 1.3. «Основні методологічні аспекти вивчення теми» дисертантка не тільки розкрила зміст сучасних методологічних підходів, теорій, концепцій (соціальної історії, макро- і мікроісторії, конструктивізму, міждисциплінарності, повсякдення, компаративістики тощо), але конкретно вказала як вирішуються в роботі ті чи

інші дослідницькі завдання при застосуванні відповідного методологічного інструментарію. Віддаючи належне позитивістській методології, вона зауважує про доцільність врахування і постмодерністського історичного дискурсу, зокрема в частині переосмислення окремих інтерпретацій та/чи значною мірою парадигмального сприйняття феномену церковного благодійництва (с. 51). У цьому зв'язку дисертантка акцентує увагу на використанні понятійно-категоріального апарату як важливого (почасти визначального) методологічного інструментарію. Оскільки такі смислоутворюючі вирази, як благодійництво, доброчинність, меценатство, пожертва, соціальний аспект благодійництва, філантропічних характер доброчинності термінологічно стоять в одному синонімічному ряду й дослідники внаслідок формального відношення до етимології їх ототожнюють, Оксана Миколаївна цілком слушно зауважує, що «використання цих термінів як синоніміву науковій роботі, з одного боку, незручне, з іншого – не дає можливості розкрити повною мірою... особливостей благодійницької діяльності Російської православної церкви... яка під терміном «благодійництво» розуміла широкий спектр допомоги...». Йдеться про фінансування церковного будівництва, місіонерської діяльності, покращення матеріального становища студентів та учнів/учениць духовних навчальних закладів, тобто про фінансово-матеріальну підтримку розвитку власних інституцій, що не узгоджується із богословським соціальним вченням та поняттям «доброчинність». Апелюючи до завдань логіко-семантичного методу, дисертантка розділяє ці поняття (наприклад, благодійництво церкви загалом від філантропічної допомоги окремих осіб, що з методологічної (наукової) точки зору цілком виправдано і заслуговує схвалення).

Розкриваючи характер і масштаби благодійницької діяльності Російської православної церкви у Волинській губернії, шановна Оксана Миколаївна комплексно підходить до висвітлення будь-якого аспекту, тобто враховує мотиви доброчинної акції, ресурсні можливості суб'єктів надання допомоги та їхні грошові внески, причому завжди вдається до порівняльного аналізу з практикою інших конфесій (наприклад, василіанських монастирів чи католицької церкви), громадських організацій, приватних ініціатив. Такий

комплексний всебічний підхід при використанні широкої джерельної бази забезпечив дослідниці обґрунтовані висновки з кожного дослідницького завдання. Привертає увагу той факт, зокрема, що монастирі Волинської єпархії, які мали значні статки (за середньостатистичними даними прибутки монастиря складали близько 40 тис. руб.) на вимогу Синоду чи єпархіального керівництва жертвували невеликі суми загалом у розмірі 5 – 10 руб. Прикметно, при наявності величезного фінансово-господарського комплексу Почаївської лаври (на початку XX ст. капітали лаври складали від 400 до 700 тис. руб.) студенти Волинської духовної семінарії та учні/учениці духовних училищ потребували матеріальної допомоги, чим займалися спеціально створені опікунства). Більше того, навіть зібрані опікунськими товариствами гроші або внесені окремими особами (у тому числі священиками) кошти для стипендій, за обережними оцінками дослідниці, «неефективно», «нераціонально», «не за призначенням» використовувалися єпархіальним керівництвом (с. 94 – 104), хоча в тексті дисертації достатньо доказової бази (аргументів), які дозволяють говорити більш відверто про фінансові зловживання.

Вражає абсолютне ігнорування Російською православною церквою соціального аспекту доброчинності не тільки відносно своїх підопічних, але й до дітей-сиріт та хворих людей похилого віку. У той час, коли державні та приватні установи громадської опіки забезпечували належне життя своїх підопічних, у монастирських притулках та школах літні хворі люди і діти-сироти існували в жалюгідних умовах. Таких прикладів в тексті дисертації подано достатньо. У підрозділі 3.3. «Утримання церковнопарафіяльних шкіл» дисертантка розкриває формальне відношення духовенства, передусім єпархіального керівництва, до проблеми матеріального забезпечення вчителів та умов навчання дітей. Навіть на початку XX ст., коли новий обер-прокурор Синоду К. Саблер (з 1905 р.) під впливом критики громадянського суспільства чи з причин наростання соціальних протестів почав приділяти більше уваги вчителям та церковним школам, умови навчання дітей залишалися гнітючими. Висновки дисертантки підтверджуються результатами інших досліджень, зокрема у праці Л. Єршової «Жіноча освіта на Волині...», де подано звіт

волинських лікарів 1912 р. по перевірці шкіл Новоград-Волинського повіту, згідно якого «бруд, відсутність вентиляції, світла, погане обігрівання взимку... були характерними атрибутами кожної сільської школи..., що стан цих шкіл нижче критики» (с. 122).

Вагомим здобутком дисертації шановної Оксани Миколаївни є також концептуальне переосмислення діяльності церковних братств власне в частині надання ними добродійної допомоги. Загалом діяльність братств Волинської губернії відображена у низці праць вітчизняних дослідників (О. Сажок, І. Тимочко та ін.), де констатується, з-поміж іншого, медична допомога. Здійснивши ґрунтовний аналіз цього напрямку діяльності на основі братських звітів та статистичних даних обслуговування населення сільськими фельдшерами та медичними закладами усіх типів: міськими, повітовими лікарнями, шпиталями (приватними, при учбових закладах, фабриках і заводах, губернського закладу громадської опіки), дисертантка виявила, що допомога людям братськими медичними закладами складала 0,5% від загальної по Волинській губернії (с. 154). Отримавши такі результати, дисертантка справедливо зауважує, що добротину працю братств треба розглядати як один із засобів досягнення політичної мети – місіонерсько-русифікаторської. Тому не дивно, що у статутах церковних братств благодійництво визначалося, як правило, 5 – 7 завданнями.

Специфіка благодійницької діяльності Російської православної церкви у Волинській губернії виразно проявляється фактом різного відношення духовенства, наприклад, до підтримки Палестинського товариства і Волинського церковно-археологічного товариства. Так, відносно першого єпархіальне керівництво вимагало здійснювати пожертви, а відносно другого – обмежувалося тільки закликом. Відповідно, на підтримку Палестинського товариства збиралися щороку значні суми, а функціонування ВЦАТ забезпечувалося загалом добровільними внесками його членів. Тобто, духовенство єпархії, фактично проігнорувало ВЦАТ (с. 162 – 174). Подібних прикладів, коли монастирі чи духовенство здійснювали пожертви на вимогу

Синоду та єпархіального керівництва (а не добровільно!), в дисертації достатньо.

Таким чином, сформульовані дисертанткою положення наукової новизни про добровільно-примусовий характер благодійництва, про ігнорування духовенством соціального аспекту доброчинності, про переважання кількісно-якісного виміру громадської доброчинності та ін., які винесені на захист, знайшли в тексті дисертації належне обґрунтування.

Між тим, вважаємо за необхідне висловити кілька зауважень та побажань щодо окремих опозицій. Перше зауваження має концептуальне значення і полягає в тому, що в назві дисертації нівелюється предмет дослідження формулюванням «Благодійність православної церкви...», хоча в тексті дисертації концептуально правильно йдеться про діяльність Російської православної церкви.

Без означення «Російська...» втрачається сутність церковної дійсності – утвердження власне російського православ'я в краї та/чи системи царського самодержавства, натомість термінологічно підкреслюється суголосна з ідеологією царизму теза про повернення уніатів Волині до своєї прабатьківської православної віри.

У підрозділі 2.3. «Приватні ініціативи доброчинності...» дисертантка зазначає, що серед представників вищої ієрархії «найбільшу доброчинність виявив владика Антоній Храповицький, який отримані кошти від Почаївської лаври (30 тис. руб. щороку) розподіляв на стипендії студентам семінарії, німечним позаштатним священикам, удовам і сиротам (с. 85). Проте це свідчення кафедрального протоієрея К. Левитського 1913, що згодом поширилось в українській історіографії, документально не підтверджується.

Розкриваючи питання благодійницької діяльності волинського православного духовенства під час Першої світової війни, дисертантка констатує, що за ініціативи архієпископа Євлогія в Житомирі було облаштовано шпиталь на 200 ліжок. Цей факт джерелами підтверджується. Проте, на нашу думку, бажано було б вказати, що на облаштування цього шпиталю місцеве земство виділило 5 тис. руб. Таким чином висновок

дисертантки в частині якісно-кількісної характеристики церковного і громадського благодійництва набув би ще більшої аргументації.

До незначних прорахунків дисертантки відносимо написання терміну «церква» з великої літери. Очевидно, дослідниця, займаючи загалом принципову позицію щодо термінології, не приділила цьому особливої уваги, оскільки така практика (написання церкви з великої літери), на жаль, досить поширена у вітчизняній історико-релігієзнавчій літературі. Принагідно зауважимо, що навіть у багатьох конфесійних виданнях «церква» пишеться з малої літери.

Висловлені зауваження, однак, не стосуються суттєвих аспектів проблеми і жодним чином не впливають на одержані результати дослідження, достовірність яких ми підтверджуємо. Вони достатньо апробовані на міжнародних і всеукраїнських конференціях, у фахових публікаціях.

Праця Оксани Миколаївни Грималюк «Благодійність православної церкви у Волинській губернії кінця XVIII – початку XX ст.» є ґрунтовним, самостійним, завершеним дослідженням і відповідає усім вимогам ДАК України щодо написання й оформлення дисертаційних робіт. Вважаємо, що дисертантка заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Доктор історичних наук,
професор кафедри релігієзнавства і теології
Національного університету «Острозька академія»

С. І. Жилюк